

The Function of Propaganda Symbols for Umayyad Legitimization

Nabi Sanjabi¹, Farinaz Hooshyar², Nasser Jadidi³

¹ Ph.D. Student, Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran.
nabisanjabi@gmail.com

² Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran (Corresponding author).
F.Hooshyar@iaun.ac.ir

³ Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Naserjadidi@iaun.ac.ir

Abstract

The main objective of this research was to conduct a deep and systematic analysis of the functions of propaganda symbols used by the Umayyads in the process of acquiring and consolidating the legitimacy of the caliphate. The Umayyad period (41-132 A.H) is considered one of the most sensitive periods in Islamic history, because during this period, the transfer of power through a hereditary and monarchical system became common. This development created a deep gap in political legitimacy; A gap that the founder of this dynasty, Muawiyah ibn Abi Sufyan, understood well. Despite their long family history in Mecca, the Umayyads were generally among the opponents or the reluctant people after the migration of the Prophet (PBUH) and especially during the early conquests and their acceptance of Islam came about after the conquest of Mecca (8 A.H). This history made their traditional legitimacy based on piety and weak faith. Therefore, the survival of authority of Umayyads depended on the creation of a new political-ideological legitimacy that would present the power of commandment as a divine right, legal and necessary for the preservation of the Islamic nation. Power is fragile without acceptance and obedience along with legitimacy among the masses of the people. This necessity led the Umayyads to make extensive use of propaganda tools. The most effective of these tools was the use of symbols. The results of the research show that Muawiyah's strategy was based on the centrality of seeking revenge against Othman, which acted as a powerful emotional symbol. This approach placed Muawiyah in the position of a legitimate avenger and protector of the rights of the murdered caliph and justified the negation of the caliphate of Imam Ali (AS). Umayyad propaganda policies were a multifaceted system that simultaneously targeted several layers of legitimacy (historical, emotional, and religious). This propaganda is divided into two main categories:

Cite this article: Sanjabi, N., Hooshyar, F. & Jadidi, N. (2025). The Function of Propaganda Symbols for Umayyad Legitimization. *History of Islam*, 26(3), p. 53-78. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.60164.2146>

Received: 2025/05/01

Received in revised form: 2025/06/17

Accepted: 2025/07/20

Available online: 2025/10/02

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

1) **Visual symbols:** These symbols directly targeted the audience's visual senses and had a high permanence; because the visual repetition of an object or event has a deeper impact than just hearing it.

A. Othman's bloody shirt (symbol of oppression and justice): The most important and enduring of these symbols was Othman's bloody shirt. This symbol was the embodiment of the alleged oppression inflicted on the third caliph and a reason for Muawiyah's military and political movement.

- **Psychological function:** The power of this symbol lay in evoking anger, grief, and a sense of public justice. In a culture where the honor of the ruler and his blood money were considered very important, Othman's blood became a sacred debt that only Muawiyah could claim.

- **Political function:** This symbol provided legitimacy for the Battle of Siffin. By displaying Othman's clothing in the squares and gatherings, Muawiyah indirectly questioned Ali's claim to the legitimacy of his caliphate at that time and accused him of ignoring blood feuds.

B. The Quran and the Prophetic Legacy (Owning the Religious Heritage): The Umayyads were in dire need of making up for their history of not participating in the early days of Islam. This was done through the physical appropriation of symbols associated with the Prophet (PBUH):

- The use of tools such as the Prophet's (PBUH) robe, staff, and flags was a deliberate attempt to convey the idea that the Umayyad Caliphate was the continuation of the Prophet's (PBUH) path.

- **Impact on legitimacy:** These symbols attempted to convey that even though the Umayyads had lined up against the Prophet (PBUH) at the beginning of Islam, they were now the legitimate heirs of divine power and the guardians of the prophetic trust.

C. The severed finger of Othman's wife (a symbol of the tragedy and personalization of the calamity): Other symbols were also used to emphasize the violent nature of Othman's death. The severed finger of Othman's wife, whose hand had been cut off during the attack on Othman's house, was an example of a physical symbol that had a direct and violent impact on the emotions of the people of Hejaz and Iraq. This symbol made the tragedy more personal and tangible, and facilitated the stirring of emotions.

2) **Verbal-auditory symbols:** This category included linguistic devices that were popularized through oratory, poetry, and epithets and were vital for ideological indoctrination in public gatherings.

A. Official slogans and epithets (ideological branding): One of the most effective propaganda functions was to establish the new identity of the ruling dynasty through language.

- **Government epithets:** epithets that were created for the Umayyad dynasty, as well as derogatory epithets that were issued to rivals.

- **Slogan writing:** Political slogans that were repeated in gatherings and on pulpits played an effective role in shaping public discourse. The frequent repetition of these slogans gradually made the Umayyad legitimacy an undeniable fact in the public mind.

B. Alternative narratives and interpretive hadiths: In the absence of legitimacy based on solid religious precedents, the Umayyads resorted to active narrative construction:

- **Selective use of hadiths:** The selective or distorted use of prophetic hadiths to validate the ruler's position. For example, the emphasis on the hadith "If you pledge allegiance to two caliphs, then kill the last of them", so that allegiance to Yazid, even after Muawiyah's death, was considered legitimate and uprisings against it were considered a departure from religious order.

- **Emphasis on the necessity of order:** Propagating the idea that the Umayyad Caliphate was the only guarantor of the unity of the Ummah and the prevention of Islamic disintegration after the devilry. This symbolic argument emphasized the concept of "practical politics" as opposed to "ideal faith."

Sanctification of place: One of Muawiyah's most effective symbolic actions was the spatial sanctification of Damascus. Damascus, the birthplace of the Umayyads and a political center during the caliphate, gradually evolved from a mere military base to a symbol of the "city of faith." This was a direct response to the spatial legitimacy of Mecca and Medina. The Umayyads sought to establish Damascus not only as the political capital but also as the new center of gravity of the Islamic world. The construction of magnificent buildings and the creation of institutions that reinforced the centrality of Damascus were a form of spatial symbolism to consolidate the monarchy.

Overall, the results of the study clarified that the function of symbols in gaining political legitimacy for the Umayyads was a grand strategy to fill the legitimacy gap caused by the historical precedents and the hereditary transfer of power. This coherent set of symbols was able to direct people's emotions towards the Umayyad political goals and played a decisive role in normalizing the power of the Umayyad family, legitimizing the transition of the caliphate from a consultative path to a hereditary path, and establishing it as a stable political system for decades.

Keywords: Umayyad Caliphate, Muawiyah, Political legitimacy, Religious propaganda symbols, Levant, Othman, Damascus, Caliphate.

وظيفة الرموز الدعائية في إضفاء الشرعية على الدولة الأموية

نبي سنجابي^١، فريناز هوشيار^٢، ناصر جديدي^٣

^١ طالب الدكتوراه، قسم التاريخ، وحدة نجف آباد، جامعة آزاد الإسلامية، نجف آباد، إيران. nabisanjabi@gmail.com

^٢ قسم التاريخ، وحدة نجف آباد، جامعة آزاد الإسلامية، نجف آباد، إيران (المؤلفة المسؤولة). F.Hooshyar@iaun.ac.ir

^٣ قسم التاريخ، وحدة نجف آباد، جامعة آزاد الإسلامية، نجف آباد، إيران. Naserjadidi@iaun.ac.ir

الملخص

إن الهدف الرئيسي من هذا البحث هو إجراء تحليل عميق ومنهجي لوظائف الرموز الدعائية التي استخدمها الأمويون في عملية اكتساب وتوطيد شرعية الخلافة. تُعتبر الفترة الأموية (٤١-١٣٢ هـ) واحدة من أكثر الفترات حساسية في التاريخ الإسلامي؛ لأن انتقال السلطة خلال هذه الفترة أصبح شائعاً عبر الأنظمة الوراثية والملكية. وقد أدى هذا التطور إلى فجوة عميقة في الشرعية السياسية، وهي فجوة أدركها جيداً مؤسس هذه السلالة، معاوية بن أبي سفيان. على الرغم من تاريخهم العائلي الطويل في مكة، كان الأمويون عموماً من بين المعارضين أو المترددين بعد هجرة النبي (ص)، وخاصة خلال الفتوحات الأولى. وقد اعتنقوا الإسلام بعد فتح مكة (السنة الثامنة للهجرة). لقد رسخت هذه الخليفة شرعيتهم التقليدية على أساس التقوى وضعف السجلات الدينية. ولذلك، كان بقاء الأمويين في السلطة مرهوناً بخلق شرعية سياسية -أيديولوجية جديدة تُصوّر الحكم كحق إلهي، وقانوني، وضروري لحفظ الأمة الإسلامية. فالسلطة هشئة دون قبول وطاعة مقرونين بشرعية لدى عامة الشعب. دفعت هذه الضرورة الأمويين إلى استخدام أدوات الدعاية على نطاق واسع، وكان أكثرها فعالية استخدام الرموز. وتُظهر نتائج البحث أن استراتيجية معاوية قامت على محور الانتقام من عثمان، الذي مثل رمزاً عاطفياً قوياً. وضع هذا النهج معاوية في موقع المنتقم الشرعي وحام لحقوق الخليفة المقتول، مبرراً بذلك إنكار خلافة الإمام علي (ع). كانت سياسات الدعاية الأموية نظاماً متعدد الأوجه استهدف في آن واحد عدة مستويات من الشرعية (التاريخية والعاطفية والدينية). ويتم تقسيم هذه الدعاية إلى فئتين رئيسيتين:

(١) الرموز البصرية: تستهدف هذه الرموز بشكل مباشر الحواس البصرية للجمهور ولها معدل احتفاظ عالٍ لأن التكرار البصري لشيء أو حدث له تأثير أعمق من مجرد سماعه.

أ. قميص عثمان المملوح بالدماء (رمز الظلم والعدل): كان قميص عثمان المملوح بالدماء أهم هذه الرموز وأكثرها ديمومة. وقد مثل هذا الرمز تجسيداً للظلم المزعوم الذي لحق بالخليفة الثالث، وسبباً للعمل العسكري والسياسي لمعاوية.

- الوظيفة النفسية: تكمن قوة هذا الرمز في إثارة الغضب والحزن والشعور بالعدالة العامة. ففي ثقافة كان يُعتبر فيها شرف الحاكم ودية دمه أمراً بالغ الأهمية، أصبح دم عثمان ديناً مقدساً لا يحق لأحد المطالبة به سوى معاوية.

- الوظيفة السياسية: منح هذا الرمز شرعية لمعركة صفين. فمن خلال عرض أردية عثمان في الساحات والمجالس، شكك معاوية بشكل غير مباشر في أحقية علي في خلافته آنذاك، واتهمه بتجاهل الثأر.

استناداً إلى هذه المقالة: سنجابي، نبي؛ هوشيار، فريناز؛ جديدي، ناصر (٢٠٢٥). وظيفة الرموز الدعائية في إضفاء الشرعية على الدولة الأموية. تاريخ الإسلام،

ص ٥٣-٧٨. doi.org/10.22081/HIQ.2023.60164.2146

https://pqw.bou.ac.ir/

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

ب. القرآن والإرث النبوي (امتلاك التراث الديني): كان الأمويون في أمس الحاجة إلى تعويض تقصيرهم في المشاركة في صدر الإسلام. وقد تم ذلك من خلال الاستيلاء المادي على الرموز المرتبطة بالنبي (ص).

- الرداء والعصا والأعلام: كان استخدام أدوات مثل رداء النبي (ص) وعصاه وأعلامه المنسوبة إليه محاولة مقصودة لغرس مفهوم أن الخلافة الأموية كانت استمراراً لنهج النبي (ص).

- التأثير على الشرعية: حاولت هذه الرموز الإشارة إلى أنه على الرغم من أن الأمويين قد اصطفوا ضد النبي (ص) في بداية الإسلام، إلا أنهم الآن الورثة الشرعيون للسلطة الإلهية وحراس الأمانة النبوية.

ج. إصبع زوجة عثمان المقطوع (رمز للمأساة وتجسيد للمصائب): من أجل التأكيد على الطبيعة العنيفة لموت عثمان، تم استخدام رموز أخرى أيضاً. كان إصبع زوجة عثمان المقطوع، التي بُرت يدها أثناء مدهمة منزل عثمان، مثلاً على رمز مادي كان له أثر مباشر وعنيف على مشاعر أهل الحجاز والعراق. جعل هذا الرمز المأساة أكثر واقعيةً وشخصيةً، وساهم في إثارة المشاعر.

٢) الرموز اللفظية - السمعية: شملت هذه الفئة الأدوات اللغوية التي تم نشرها من خلال الخطابة والشعر والألقاب وكانت حيوية للتلقين الأيديولوجي في التجمعات العامة.

أ. الشعارات والألقاب الرسمية (التسويق الأيديولوجي): كانت إحدى أكثر وظائف الدعاية فعالية هي ترسيخ الهوية الجديدة للعائلة الحاكمة من خلال اللغة.

- الألقاب الحكومية: تم إنشاءها لسلالة الأمويين أيضاً كألقاب مهيبة للمنافسين.
- كتابة الشعارات: لعبت الشعارات السياسية التي تُردد في التجمعات ومن على المنابر دوراً فعالاً في تشكيل الخطاب العام. وقد ساهم التكرار المتكرر لهذه الشعارات تدريجياً في ترسيخ شرعية الأمويين كحقيقة لا جدال فيها في أذهان العامة.

ب. الروايات البديلة والأحاديث التفسيرية: في غياب الشرعية القائمة على سوابق دينية راسخة، لجأ الأمويون إلى إنشاء الروايات بشكل فعال:

- الاستخدام الانتقائي للأحاديث: استخدام انتقائي أو محرّف للأحاديث النبوية لدعم موقف الحاكم. على سبيل المثال، التركيز على حديث "إذا بايعتم خلفتين فاقتلوا آخرهما"، بحيث تُعتبر الولاءات ليزيد، حتى بعد وفاة معاوية، شرعية، ويُنظر إلى التمرد عليها على أنه خروج عن النظام الديني.

- التأكيد على ضرورة النظام: الترويج لفكرة أن الخلافة الأموية كانت الضامن الوحيد لوحدة الأمة الإسلامية ومنع تفككها بعد الفتنة. وقد أكدت هذه الحجّة الرمزية على مفهوم "السياسة العملية" في مقابل "الإيمان المثالي".

تقدّيس المكان: كان تقدّيس دمشق أحد أكثر الأعمال الرمزية فعالية لمعاوية. فقد تطورت دمشق، مهد الأمويين ومركز سياسي خلال الخلافة، تدريجياً من مجرد قاعدة عسكرية إلى رمز لـ "مدينة الإيمان". كان هذا رداً مباشراً على المكانة المكانية لمكة والمدينة. سعى الأمويون إلى جعل دمشق ليس فقط العاصمة السياسية، بل أيضاً مركز نقل العالم الإسلامي الجديد. وكان تشييد المباني الفخمة وإنشاء المؤسسات التي عززت مركزية دمشق رمزاً مكانياً لترسيخ النظام الملكي.

وبشكل عام، أظهرت نتائج البحث أن وظيفة الرموز في اكتساب الشرعية السياسية للأمويين كانت استراتيجية كبرى لسد فجوة الشرعية الناتجة عن السوابق التاريخية والانتقال الوراثي للسلطة. استطاعت هذه المجموعة المتماسكة من الرموز توجيه مشاعر الناس نحو الأهداف السياسية للأمويين ولعبت دوراً حاسماً في تطبيع سلطة الدولة الأموية، وإضفاء الشرعية على انتقال الخلافة من مسار استشاري إلى مسار وراثي، وترسيخها كنظام سياسي مستقر لعقود.

الكلمات المفتاحية: الخلافة الأموية، معاوية، الشرعية السياسية، رموز الدعاية الدينية، بلاد الشام، عثمان، دمشق، الخلافة.

کارکرد نمادهای تبلیغاتی برای مشروعیت بخشی امویان

نبی سنجابی^۱، فریناز هوشیار^۲، ناصر جدیدی^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. nabisanjabi@gmail.com

^۲ گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران (نویسنده مسئول). F. Hooshyar@iaun.ac.ir

^۳ گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. Naserjadidi@iaun.ac.ir

چکیده

با رحلت پیامبر (ص)، رقابت بر سر خلافت و رهبری جامعه اسلامی آغاز شد. بنی امیه که از همان ابتدا برای کسب موقعیت از دست رفته خویش تلاش می کردند، با قتل عثمان، شرایط را برای دستیابی به خلافت فراهم دیدند. معاویه با تمسک به نمادها و نشانه های دینی - تاریخی موفق شد از طریق تبلیغات گسترده بین مسلمانان، مانع مهم فقدان مشروعیت را از پیش روی حکومت خویش بردارد. در این پژوهش تلاش شد تا به این پرسش پاسخ داده شود که: امویان از چه نمادهای تبلیغاتی جهت کسب مشروعیت خویش بهره بردند؟ روش پژوهش توصیفی - تحلیلی بوده و نتایج نشان می دهد که معاویه به عنوان بنیانگذار خلافت بنی امیه، از نمادهای تصویری - دیداری مانند قرآن، پیراهن خونین عثمان و انگشت بریده همسرش، ردا و عصای پیامبر (ص)، پرچم و لوای ایشان و همچنین نمادهای کلامی - شنیداری مانند شعار، القاب و احادیث و نیز نماد مکانی چون تقدس سرزمین شام به عنوان شهری ایمانی، بیشترین بهره را برد. نمادهای یاد شده که تاثیر عمیقی بر جذب مردم و تغییر نگرش و باورهای آنان داشتند، به معاویه در کسب مشروعیت، انتقال خلافت از امام علی (ع) با عنوان خونخواهی از عثمان کمک کرد و راه را برای به قدرت رسیدن خاندانش هموار نمود.

کلیدواژه ها: خلافت اموی، معاویه، مشروعیت سیاسی، نمادهای تبلیغی دینی، سرزمین شام، عثمان، دمشق،

خلافت.

استاد به این مقاله: سنجابی، نبی؛ هوشیار، فریناز؛ جدیدی، ناصر (۱۴۰۴). کارکرد نمادهای تبلیغاتی برای مشروعیت بخشی امویان. *تاریخ اسلام*، ۲۶(۳).

ص ۵۳-۷۸. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.60164.2146>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

۱. مقدمه

پس از ظهور اسلام مبانی مشروعیت از قبیله و نسب به پابندی به اسلام تغییر یافت. از این رو امویان (۱۳۲-۴۱ هجری) برای دستیابی به قدرت ناگزیر به پذیرش اسلام بودند و از آنجا که پیشینه و وجهه دینی لازم را در میان مردم نداشتند، لذا، حکومت آنان با مشکل عدم مشروعیت مواجه بود. بنی امیه به منظور کسب مشروعیت با استفاده از نمادهای تاثیرگذار به تبلیغات گسترده دست زدند. به رغم انجام پژوهش های متعدد پیرامون حکومت امویان، اما تحقیقاتی با محوریت نمادهای تبلیغاتی و نقش آن در مشروعیت سازی این حکومت یافت نشد. جerald هاوتینگ^۱ در بخش هایی از کتاب «امویان نخستین دودمان حکومت گر در اسلام (۶۶۱-۷۵۰ م)» به موضوع تبلیغات پرداخته است. عسگری (۱۳۷۳) در کتاب «سیاست تبلیغاتی معاویه در مقابل حضرت علی (ع) و...» و فرهمندپور (۱۳۷۸) در پژوهشی با عنوان «تحلیل نیم قرن سیاست های تبلیغاتی امویان در شام»، سیاست های کلی تبلیغاتی امویان را تحلیل کرده است. مرتضی تحمیلی (۱۳۹۱) نیز در پژوهشی با عنوان «روش های جنگ تبلیغاتی معاویه علیه امیرالمومنین» به طور مختصر و محدود تبلیغات معاویه علیه امام علی (ع) را بررسی کرده است.^۲ فولادی و حسن پور (۱۳۹۴)، در پژوهشی با عنوان «نقش نماد و نمادگرایی در زندگی بشر؛ تحلیلی جامعه شناختی» به صورتی مختصر نقش نماد و نمادگرایی را مورد بررسی قرار داده اند. فیرحی (۱۳۹۶) در کتاب «قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه)» به رابطه دانش، قدرت و مشروعیت توجه داشته و به ارزیابی رابطه قدرت و دانش سیاسی پرداخته است. اشرفی (۱۳۹۶) نیز در پژوهشی با عنوان «فرایند مقبولیت و مشروعیت دینی دولت اموی و عباسی (دوره اول)» به تلاش های بنی امیه و بنی عباس برای کسب مشروعیت و مقبولیت حکومت پرداخته اند.

۲. مفاهیم پژوهش

مشروعیت از نظر لغوی به معنای «مطابق با شرع بودن» است، و معادل واژه «legitimacy» به معنای «قانونی» و «مطابق قانون» دانسته اند.^۳ مشروعیت را مقبولیت، برخی نیز قانونیت و گروهی به «مطابق شرع بودن» تعریف کرده اند. مشروعیت در این معنا، یعنی پذیرش همگانی و مقبولیت مردمی و یا مورد رضایت مردم بودن حکومت است.^۴ مشروعیت، قدرت را منطقی و عادلانه جلوه می دهد تا از طرف انبوه

۱. Gerald R. Hawting: اسلام شناس و شرق شناس انگلیسی در سال ۱۹۴۴ میلادی متولد شد. زمینه های مطالعاتی وی

تاریخ خاورمیانه و تاریخ اسلام است.

۲. تحمیلی، روش های جنگ تبلیغاتی معاویه علیه امیرالمومنین (ع)، ۱۳۹۱.

۳. وینسنت، نظریه های دولت، ۱۳۷۱، ص ۶۸.

۴. عالم، بنیادهای علم سیاست، ۱۳۹۰، ص ۱۰۴.

فرمانبرداران مورد قبول واقع شود.^۱ از دیدگاه سیاسی اسلام، حکومت و حاکمی مشروع است که پایگاه دینی داشته و به موازین شرعی و الهی پایبند باشد. با توجه به پیشینه مخالفت‌های بنی‌امیه، مهم‌ترین چالش فراروی آنان، مشروعیت بود. آنها جهت دستیابی به حکومت نیاز داشتند تا تصویر خود را در اذهان عمومی جامعه به عنوان دشمنان پیامبر(ص) بازسازی کنند. نداشتن خویشاوندی نزدیک با پیامبر(ص)، تأخیر در اسلام آوردن، عدم یآوری پیامبر(ص)، مخالفت با پیامبر(ص) در مقابل خاندانی (بنی‌هاشم) امویان را در موضعی ضعیف قرار می‌داد، بنابراین، بنی‌امیه تبلیغات گسترده‌ای را علیه رقیب برخوردار از مشروعیت دینی، در پیش گرفتند. به همین منظور از نمادهای تاثیرگذار جهت جذب مردم و تحریک احساسات و کنش آنان در تبلیغات خویش استفاده کردند.

نماد: واژه «نماد»^۲ در لغت به معنای نشانه، دال، نمودگار و رمز است.^۳ در عرف علمی، کد و سمبل نیز برای آن به کار می‌رود.^۴ «نماد» فرآیند ذهنی است که واقعیت خارجی را معرفی می‌کند.^۵ چیزی که نماینده چیز دیگری جز خودش باشد.^۶ نماد، عنصری ارتباطی است که نشانگر یک اندیشه، شیء و مفهوم باشد. نماد در دو بخش اصلی نشانه‌های کلامی - زبانی مانند گفتگو و شعر و نشانه‌های غیرکلامی مانند شیء، خط، کتابت، اشاره، تصویر و هر چیز که بتوان از آن معنایی استنباط کرد، قابل دسته‌بندی است.^۷ نمادها زندگی بشر را احاطه کرده و بدون فهم معنای آنها، ارتباط با دنیای پیرامون امکان‌پذیر نخواهد بود.^۸ در واقع انسان با رمز (نشانه)‌گذاری، اندیشه‌هایش را در قالب نمادهای کلامی یا تصویری ثبت، قابل درک و رجوع می‌کند.^۹ انسان‌ها در کنش متقابل اجتماعی، معانی نمادها را فرامی‌گیرند.^{۱۰} نمادها دارای کارکردهای متنوعی در جامعه هستند که عبارتند از:

- ۱) **کارکرد ارتباطی:** برای انتقال پیام بین دو یا چند فرد در قالب کلمات و علامت‌ها با کارکرد معنی‌دار کردن رفتار افراد در جامعه و روابط اجتماعی؛
- ۲) **کارکرد مشارکت:** نمادهای مشارکت شامل نمادهای همبستگی، نمادهای سازمانی، نمادهای

۱. فیرحی، قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام، ۱۳۹۶، ص ۲۱.

2. Symbol

۳. آریان‌پور و همکاران، فرهنگ انگلیسی به فارسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۲۵۸.

۴. محسنیان‌راد، ارتباط‌شناسی، ۱۳۸۵، ص ۲۰۲.

۵. شعاری‌نژاد، فرهنگ علوم رفتاری، ۱۳۷۵، ص ۴۰۸.

۶. قلی‌زاده، کلیات روانشناسی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۵۵.

۷. یاسابورو، علایم تجاری و نمادها، ۱۳۷۱، ص ۵.

۸. طاهری، نشانه‌شناسی کهن الگوها در هنر ایران باستان و سرزمین‌های همجوار، ۱۳۹۶، ص ۱۲.

۹. همان، ص ۱۳-۱۴.

۱۰. ریتزر، نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ۱۳۸۶، ص ۲۸۱-۲۸۴.

تاریخی و نمادهای مذهبی و جادویی^۱ هستند که موجب احساس تعلق، القاء و ایجاد نظم اجتماعی و مشارکت برحسب نقش و جایگاه افراد می‌شود.

نمادهای تاریخی به آن دسته از نمادهایی اطلاق می‌گردد که یادآور رخدادی در گذشته هستند و به منظور باز زنده‌سازی آن واقعه مورد استفاده قرار می‌گیرند. نمادهای تبلیغاتی در عرصه نبرد و جنگ، ابزاری کم‌اهمیت‌تر از سلاح‌های نظامی برای غلبه بر دشمن نیستند، ولی بدون خشونت و خونریزی^۲ تبلیغات،^۳ دستکاری و کشاندن افکار عمومی در جهت یک هدف و نظر خاص است^۴ که با بهره‌گیری از وسایل ارتباطی انجام می‌شود. تبلیغات فرآیندی برای کنترل، تغییر یا شکل دادن به نگرش‌ها^۵ و پرورش باورها است،^۶ چون در حوزه تأثیرگذاری تبلیغات و تسخیر افکار عمومی، برانگیختن عواطف و آماده کردن مردم برای پذیرش عقاید معین به طرق غیرمستقیم مورد توجه قرار دارد.^۷

۳. مشروعیت‌سازی دینی - سیاسی امویان با بهره‌گیری از نمادهای تبلیغاتی

امام علی (ع) در آغاز خلافت، معاویه، کارگزار شام را از مقامش عزل کرد.^۸ اما وی همچنان ناحیه شام را تحت قلمرو خود نگه داشت. گفتگوهای امام پس از نبرد جمل، با معاویه ثمری بخشید و معاویه با طرح خونخواهی عثمان در سال ۳۷ هجری، نبرد صفین را رقم زد،^۹ که بیش از سه ماه طول کشید.^{۱۰} سرانجام عمرو بن عاص (۴۳ م ق) در حالی که سپاه عراق در آستانه پیروزی بود، قرآن‌ها را بر سر نیزه کرد و به این ترتیب، جمع زیادی از سپاه عراق دست از جنگ کشیدند و حکمیت اتفاق افتاد.^{۱۱} معاویه با استفاده از ابزارهای تبلیغاتی مانند سخنرانی، خطبه‌خوانی، ارسال نامه و نمایش آثار برجای مانده از عثمان کوشید تا خود را ولی خون خلیفه مقتول نشان دهد و مردم را با عنوان خواهی از عثمان علیه علی (ع) متحد کند.^{۱۲} وی

۱. فولادی و حسن‌پور، نقش نماد و نمادگرایی در زندگی بشر، ۱۳۹۴، ص ۱۴۷-۱۴۸.

۲. متولی، اهمیت و جایگاه تبلیغات در منازعات عصر صفوی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۱.

3. Propaganda

۴. کونن، مبانی جامعه‌شناسی، ۱۳۷۸، ص ۳۳۳.

۵. هالستی، تبلیغات و نقش آن در سیاست خارجی، ۱۳۷۲، ص ۹۶.

6. Vaverka, The power of the mass media, p. 5.

۷. آقابخشی و همکاران، فرهنگ علوم سیاسی، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۳۴۵؛ حسینی دشتی، معارف و معاریف، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۴۷۲.

۸. ثقفی کوفی، الغارات، ۱۳۷۳، ص ۹۶-۹۷.

۹. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۵۰۰.

۱۰. نصر بن مزاحم منقری، بیکار صفین، ۱۳۷۰، ص ۱.

۱۱. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۵۶۳؛ ابن‌العبری، مختصر تاریخ الدول، ۱۳۷۷، ص ۱۴۴.

۱۲. ثقفی کوفی، الغارات، ۱۳۷۳، ص ۹۶-۹۷.

به عبدالله بن عمر (م ۷۳ ق) نوشت: «می‌دانی که عثمان را کشته‌اند به ظلم، و من خون او طالب خواهم کرد و خلافت بر تو مقرر خواهم داشت».^۱ دینوری (م ۲۸۲ ق) نیز با اشاره به مکاتبه شرحبیل (م ۶۷ ق) از بزرگان شام با معاویه می‌نویسد: «شرحبیل تعدادی از بزرگان حمص را فراخواند و به آنان گفت: «کشتن عثمان از جرم کسی که با معاویه بیعت کند، بزرگ‌تر نیست. این بیعت یک بار افتاده است، ولیکن ما با او به عنوان خلیفه بیعت می‌کنیم و خون عثمان را جز با همراهی خلیفه، با کسی دیگر نمی‌جوئیم. از این رو شرحبیل و اشراف حمص با معاویه بیعت کردند».^۲ معاویه با روشن و مستقیم دانستن راه خود، مردم را به خونخواهی عثمان دعوت می‌نمود.^۳ معاویه در طرح و اعلام قتل مظلومانه عثمان از نمادهای تاریخی در قالب تصویری-دیداری و کلامی-شنیداری بهره برد.

۳-۱. نمادهای تصویری-دیداری

نمادها علاوه بر کلام و گفتار، تصاویر و اجسام قابل مشاهده را نیز در بر می‌گیرند. در نمادهای تصویری، هر شیء یا تصویری برای افراد در مناسبتی خاص نشان‌چیزی دیگری باشد و در ذهن فرد معادل کامل‌تری را ترسیم می‌کند. این نمادها یا نشانه‌ها موضوع خاصی را انتقال می‌دهند. فردیناند دوسوسور (م ۱۹۱۳ م)،^۴ سویه پنهان نشانه‌ها را دال و سویه غیر محسوس آن را مدلول می‌خواند، سویه پنهان همان معنا و تصویر ذهنی است که با دیدن نماد (دال) آن را در ذهن خود مجسم می‌کند، این رابطه معنایی افراد را وادار به واکنش می‌نماید.^۵ نمادهای تصویری-دیداری، به تصویرسازی نمادین در ذهن بیننده یاری می‌رساند و ابزارهای انتقال سریع پیام هستند که آگاهانه برای ارتباط اجتماعی، تاثیرگذاری و تبلیغات مورد استفاده قرار می‌گیرند. بسیاری از اطلاعات تصویر که با قوه بینایی جذب و درک می‌شود، به یک نشانه تبدیل شده و هنگام بازیابی نشانه، عمل یادآوری صورت می‌گیرد. مانایی و تاثیرگذاری از دیگر ویژگی‌های نمادهای تصویری است. این نمادها در میان جوامعی که به لحاظ فرهنگی و علمی در سطح پایین قرار داشته و بیشتر افراد قادر به خواندن و نوشتن نیستند، کاربرد بیشتری دارد. بر مبنای قواعد و در قالب نظام نشانه‌ای، این نمادها یکی از سریع‌ترین راه‌های ارتباطی است و می‌توان احساس‌های مختلف چون حس اعتماد و اطمینان، غم، شادی و هیجان را در افراد برانگیخت.^۶ گاه نمادها یادآور خاطرات و وقایع مهم هستند؛ در این نوع نمادها تکرار تصویر و یا نشانه‌ای نمادین، نه تنها از تاثیرگذاری آن نماد

۱. ابن اعثم کوفی، الفتح، ۱۳۷۲، ص ۴۸۲.

۲. ابن قتیبه دینوری، امامت و سیاست، ۱۳۸۰، ص ۱۰۹-۱۱۰.

۳. ثقفی کوفی، الغارات، ۱۳۷۳، ص ۲۰۸.

4. Ferdinand de Saussure

۵. چندلر، مبانی نشانه‌شناسی، ۱۴۰۱، ص ۴۷.

۶. سجودی، نشانه‌شناسی کاربری، ۱۳۷۸، ص ۳۱.

نمی‌کاهد، بلکه گاه منجر به گسترش و فراگیر شدن حسی خاص با آن نماد می‌گردد.^۱ معمولاً نشانه‌های تصویری تاثیرگذاری سریع‌تری دارند. مردم به طور طبیعی به سوی نشانه‌هایی که با آن آشنایی بیشتری دارند، کشیده می‌شوند.

۳-۱-۱. نمادهای رنگی

استفاده از رنگ در نمادها مفاهیم خاصی را بر بیننده القاء می‌کند و بر تاثیرگذاری آن می‌افزاید. رنگ‌ها قدرت جذابیت، همبستگی، انسجام‌بخشی و مرزبندی دارند که با درآمیختن با مفاهیم دینی-تاریخی، تاثیرگذاریشان افزایش می‌یابد.^۲ توجه به رنگ‌ها در جنبش‌های سیاسی سده‌های آغازین اسلامی، به مثابه نماد نهضت، موجب همگرایی کنشگران و تمایز آنها از رقیبان می‌شد. استفاده از رنگ انتقال پیام را گویاتر می‌کند. بسیاری از روانشناسان بر این باورند که تأثیرات شگرفی از رنگ‌ها برمی‌خیزد. در واقع، رنگ جزئی از اطلاعات نماد تصویری-دیداری است که قابلیت تبدیل شدن به یک نماد را دارد و تاثیرگذاری نمادهای تصویری را افزایش می‌دهد. از این‌رو، رنگ‌ها در انتقال بسیاری از مفاهیم و پیام‌ها در طول تاریخ نقش مهمی داشته‌اند. مغز ما از رنگ‌ها احساسات متفاوتی را دریافت می‌کند و یادآور خاطرات و تجربیات ما است.^۳ دورنگ مورد استفاده امویان، رنگ قرمز و سیاه بود.^۴ رنگ قرمز خون‌های چکیده شده بر لوازم عثمان، و رنگ سیاه، رنگ پرچم و لوای بنی‌امیه در نبرد صفین بود.^۵ قرمز، رنگ سنتی هشدار و خطر است و بیشتر مردم آن را با پیامدهای طبیعی همچون خون، آتش مرتبط می‌دانند. از آنجا که رنگ قرمز قابلیت جلب توجه دارد، لذا، از آن برای هشدار در مورد خطر یا موارد اضطراری و در پرچم‌ها استفاده می‌شود. در قدیم یک پرچم قرمز برای جلب توجه بیننده مورد استفاده قرار می‌گرفت. رنگ قرمز بیشترین واکنش را در مقابل دیگر رنگ‌ها به همراه دارد. از این‌رو، در تبلیغات از آن استفاده می‌شود. رنگی با معنای دوپهلوی که از یک‌سو بیان‌کننده قدرت و نیرو بوده و با قتل و شکار در ارتباط است و از سوی دیگر، به عنوان سمبل و نماد خیر و شر عمل می‌کند.^۶

۳-۱-۲. پیراهن و آثار خونین خلیفه مقتول

مهم‌ترین نمادهای تصویری معاویه، پیراهن و ریش خونین عثمان به همراه انگشت‌کنده شده همسر وی

۱. یونگ، انسان و سمبل‌هایش، ۱۳۷۷، ص ۱۶.

۲. موریس، مطالعات مردم‌شناختی دین، ۱۳۸۳، ص ۳۳۱.

۳. لوشر، روانشناسی رنگ‌ها، ۱۳۶۷، ص ۶-۷.

۴. ابن اثیر، تاریخ کامل «الکامل فی التاریخ»، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۴۰۹؛ دینوری، اخبار الطوال، ۱۳۷۱، ص ۱۳۴.

۵. دینوری، اخبار الطوال، ۱۳۷۱، ص ۲۵۶.

۶. موریس، مطالعات مردم‌شناختی دین، ۱۳۸۳، ص ۳۳۱.

بود و نیز قرآنی که خلیفه در آخرین لحظات به قرائت آن مشغول بود. بر بیشتر این اشیاء قطرات قرمز خون برجای مانده بود که می توانست جماعت هیجان زده مسلمانان را تحریک کند. به نوشته طبری: «(نعمان بن) بشیر، پیراهن عثمان را که وقت کشته شدن به تن داشته بود و به خون وی رنگین شده بود را با انگشتان نائله همسر عثمان سوی شام برده بود و معاویه پیراهن را به منبر نهاد و خبر به ولایت ها نوشت و کسان سوی آن آمدند و سالی بگریستند». ^۱ دینوری نیز به این امر اشاره داشته است که ^۲ معاویه پیراهن و ریش خونین عثمان را به عنوان نمادی از مظلومیت وی در انظار عمومی نمایش می داد و با نشان دادن انگشت همسرش (نائله)، صحنه هایی از قتل مظلومانه خلیفه را در اذهان مردم شام ترسیم می کرد و آنان را برای گرفتن انتقام تحریک می کرد. معاویه با نمایش هدفمند این نمادها در انظار عمومی، واقعه قتل عثمان را زنده نگاه داشته و روایت را بازخوانی و احساسات مردم را تحریک می کرد.

۳-۱-۳. لوازم منسوب به رسول خدا(ص)

وسایلی منسوب به رسول خدا(ص) مورد احترام مردم و نماد حکومت و یادآور حضور پیامبر(ص) در مدینه بود. سه شیء نماد نبوت و خلافت بود: عصا، برد و خاتم ^۳ که به عنوان نمادهای مهم مادی و عینی مقدس برجای مانده از رسول خدا(ص) برای مسلمانان مورد احترام بودند. استفاده از این نمادها به مقبولیت خلافت بنی امیه و پذیرش پیام های القاء شده دستگاه تبلیغاتی آنان بسیار کمک می نمود. معاویه دستور داد تا منبر پیغمبر(ص) از مدینه به شام حمل شود، اما مردم مدینه با انتقال منبر مخالف بودند. وجود منبر نماد اهمیت مدینه و بیانگر حضور پیامبر(ص) در این شهر بود. اما معاویه به بهانه حضور قاتلان عثمان در مدینه، سعی کرد تا اقدامش را در راستای علاقه اش به خلیفه و دفاع از وی توجیه کند: «من منبر و عصای پیغمبر(ص) را میان قومی که عثمان را کشتند، نخواهم گذاشت». ^۴ اما رخدادی طبیعی مانع کارش شد؛ زیرا: «هنگامی که منبر را از جای خود برداشتند، ناگاه کسوف آفتاب رخ داد، به حدی که مردم ستاره ها دیدند، مردم آن کار را عظیم گناهی دانستند و او (معاویه) ناگزیر از تصمیم خود منصرف گردید». ^۵ به نوشته طبری: «معاویه دستور داد که منبر پیغمبر خدا(ص) را به شام ببرند. ولی همین که آن را از جای تکان دادند، خورشید گرفت، چنانکه ستارگان دیده می شد و مردم وحشت زده شدند. پس، معاویه بهانه آورد که نمی خواستم منبر را ببرم، بلکه بیم آن داشتم که موریانه آن را خورده باشد، آنگاه منبر را پپوشانید. گویند معاویه کوتاه آمد و شش پله بر منبر افزود که اکنون هشت پله دارد و از

۱. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۵۰۰-۲۵۰۱.

۲. ابن قتیبہ دینوری، امامت و سیاست، ۱۳۸۰، ص ۱۰۹.

۳. زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ۱۳۹۳، ص ۹۷-۹۸.

۴. ابن اثیر، تاریخ کامل «الکامل فی التاریخ»، ۱۳۷۱، ج ۱۰، ص ۳۴۷؛ طبری، تاریخ الامم و الملوک، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۲۳۹.

۵. ابن اثیر، تاریخ کامل «الکامل فی التاریخ»، ۱۳۷۱، ج ۱۰، ص ۳۴۷.

کاری که کرده بود، از مردم عذر خواست.^۱ معاویه تلاش کرد با خارج کردن عصای پیامبر (ص) از مدینه و در دست گرفتن آن، تصویر کاملی از خود به عنوان جانشین پیامبر (ص) و انتقال قدرت به خود، در اذهان جامعه ثبت کند.

طبری می‌نویسد: «معاویه، عصای پیامبر را خواست که نزد سعد القراض بود. اما ابوهریره (م ۵۹ق) و جابر بن عبدالله (م ۷۹ق) پیش معاویه آمدند و گفتند: «ای امیر مومنان، تو را به خدای عزوجل چنین مکن که این کار روا نیست، می‌خواهی منبر رسول‌الله (ص) را از جایی که وی نهاده، برون ببری و عصای وی را به شام ببری؟ پس، یک‌باره مسجد را بپر!».^۲ وی همچنین موفق به دریافت «برد» (ردا و روپوش) رسول خدا (ص) شد. «برد روپوشی بوده که چند پیغمبر (ص) آن را برمی‌کرد». ^۳ معاویه با بردوش انداختن ردای پیامبر (ص)، خود را به عنوان جانشین آن حضرت معرفی می‌کرد. ظاهر شدن معاویه با ردای پیامبر (ص)، معاویه را به عنوان خلیفه و جانشین آن حضرت مشروعیت می‌بخشید. «کعب بن زهیر سلمی شاعر مشهور، آن «برد» را از دوش پیغمبر برگرفت. این «برد» نزد کسان کعب باقی ماند و معاویه در موقع خلافت آن را به چهل هزار درهم خرید». ^۴

۳-۱-۴. پرچم و لواء

از دیگر نمادهای تصویری تبلیغاتی معاویه، پرچم و لواء بود که نماد مشارکت و همبستگی میان افراد جوامع به‌شمار می‌رود. لواء و پرچم از یک طرف رمز، نشانه و نمادی است برای بیان اندیشه‌ها، عقاید، مذاهب و احساسات درونی یک ملت، قوم و یا یک نژاد؛ و از طرف دیگر علامتی است برای شناسایی نیروهای خودی از دشمن و یا جایگاه قبیله و نیروهای آن در جنگ و مایه دل‌گرمی و تقویت روحیه جنگجویان. پرچم نماد اتحاد افرادی با اعتقاد و اهداف مشترک است که در زیر آن گرد می‌آیند و احساس همبستگی می‌کنند. چنانکه جامعه‌شناسان معتقدند، هویت افراد و جامعه در اشکال پرچم و سرود ملی نمود می‌یابند.^۵ رنگ پرچم نیز حائز اهمیت است. در نبرد صفین، پرچم‌هایی با رنگ‌های مختلف حمل می‌شد. تنوع رنگ پرچم‌ها ناشی از بافت متنوع سپاه بود؛ زیرا بدنه سپاه از واحدهای رزمی قبایل مختلف تشکیل می‌شد که هر یک با رنگ خاصی شناخته می‌شدند و هر قبیله، رنگ خاصی را نماد هویت خود

۱. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۷، ص ۲۸۰۲-۲۸۰۳.

۲. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۷، ص ۲۸۰۳.

۳. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۹۶۰م، ج ۱، ص ۴۶۳.

۴. مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۲۵۰.

۵. محسنیان‌زاد، ارتباط‌شناسی، ۱۳۸۵، ص ۱۹۰؛ فولادی و حسن‌پور، نقش نماد و نمادگرایی در زندگی بشر، ۱۳۹۴،

می دانست. رنگ پرچم پیامبر (ص) سیاه بود و سپاه ابوبکر در فتح شام درفش سیاه پیامبر (ص) را در نزدیکی دمشق برافراشت،^۱ لذا، رنگ سیاه پرچم نمادی از پرچم رسول خدا (ص) بود که همه مسلمانان در زیر آن گرد می آمدند. در فرهنگ عرب، سیاه رنگ عزاداری و خونخواهی بود. سیاه پوشی به قصد خونخواهی، رسم دیرینه اعراب جاهلی بود. زمانی که پدر «امرؤالقیس»، شاعر معروف جاهلی کشته شد، نمایندگان قبیله اسد برای میانجی گری و مصالحه نزد امرؤالقیس رفتند، اما او با ردا و دستاری سیاه رنگ، که نشانه خونخواهی بود، آنها را به حضور پذیرفت.^۲ مسلمانان پس از شکست احد جامه سیاه بر تن کردند تا نیت خود را برای گرفتن انتقام خون شهیدان ابراز کنند.^۳ رنگ سیاه علاوه بر آنکه مفهوم حقانیت اولیاء دم را در انتقام داشت، دلیلی بر اعاده حیثیت شمرده می شد. تاثیرگذاری بر افکار عمومی از طریق سیاهپوشی و به کارگیری رنگ سیاه در جامه، ردا و پرچم بسیار متداول بود. رنگ سیاه نماد انتساب به پیامبر (ص) بود. ابو مسلم در خصوص پوشیدن جامه های سیاه چنین پاسخ می دهد: «پیامبر در روز فتح مکه، عمامه سیاه بر سر داشت». ^۴ از این رو معاویه علاوه بر پوشیدن ردای سیاه، لوای سیاه را نیز در نبرد صفین برافراشت؛ تا ضمن تاکید بر انتقام گرفتن از کشتندگان، خود را وارث پرچم پیامبر (ص) نشان دهد. به نوشته مزاحم: «پس، معاویه در نبرد صفین، تکه پارچه سیاه رنگی که عمرو بن عاص بر سر نیزه ای کرده، به عنوان پرچمی که رسول الله بر او بسته بود، برافراشت و افراد را به اطراف آن گرد آورد؛ زیرا بنا به بیان برخی، این پرچمی است که پیامبر خدا برای او بسته است». ^۵ به این طریق شامیان در نبرد صفین برخلاف سپاه متفرق علی (ع) با انسجام تمام در زیر پرچم سیاه اموی گرد آمده بودند و به این ترتیب با شناسایی می شدند و مشروعیت دینی و سیاسی خویش را با تمسک به رأیت برافراشته شده توسط عمرو بن عاص بازمی جستند.

۳-۲. نمادهای کلامی - شنیداری

نمادهای کلامی - شنیداری، گاه گفتار و واژه ها، نماد و رساننده مفهوم و یادآور حادثه ای مهم هستند که تکرار آنها می تواند مفاهیمی را القاء کند و نگرش جامعه را تغییر دهد. متون مقدس و شعائر برگرفته از آنها در زمره این نمادها هستند و غالباً به عنوان نمادهای کلامی و گفتاری در تبلیغات به کار گرفته می شوند.

۱. ابن اثیر، تاریخ کامل، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۱۴۷؛ بلاذری، فتوح البلدان، ۱۳۳۷، ص ۱۶۳.

۲. ابوالفرج اصفهانی، الاغانی، ۱۳۶۸، ج ۸، ص ۷۵.

۳. اخبار الدولة العباسیه، ۱۹۷۱م، ص ۲.

۴. همان.

۵. نصر بن مزاحم، بیکار صفین، ۱۳۷۰، ص ۲۹۱-۲۹۲.

۳-۲-۱. قرآن

در کنار نمادهای بیان شده، معاویه اقدام به استفاده از قرآن نمود که مسلمانان بی‌چون و چرا از آن اطاعت می‌کردند در واقع قرآن کلامی قدسی و مهم‌ترین نماد دینی مسلمانان بود.^۱ منشاء تقدس، امری متعالی و برتر از عالم طبیعت بوده و واجد دو خصیصه اصلی هیبت و جذابیت است.^۲ از طرفی، خوف و خشیت و از طرف دیگر رجاء و شوق را می‌انگیزاند و بر دیدگاه‌ها، کنش‌ها و رفتارهای مسلمانان تاثیر عمیقی برجای می‌گذارد.

در لحظات سرنوشت‌ساز جنگ صفین و آنگاه که سپاه بنی‌امیه در فکر گریختن بودند، به پیشنهاد عمرو عاص (م ۴۳ ق)، قرآن، این مهم‌ترین و تاثیرگذارترین نماد ایمانی و اعتقادی مسلمانان را با این عنوان که «این کتاب خدای عزوجل میان ما و شما باشد»،^۳ بر سر نیزه کردند. به این ترتیب طیفی از مسلمانان که بر اجرای ظواهر دین پافشاری داشتند، تا قرآن بر سر نیزه نمایان شد، به حکمیت رأی دادند.^۴ قرآن چنان نماد تبلیغاتی قوی بود که امام علی (ع) نتوانست مانع تاثیر آن شود و هرچه فریاد برآورد: «این فریب‌کاری است و اینان اهل قرآن نیستند»،^۵ کسی توجه نکرد. وی می‌گفت: «بندگان خدا دشمنی (نبرد) خویش را ادامه دهید که معاویه و عمرو بن عاص و ابن ابی معیط و حبیب بن مسلمه و ابن ابی سرح و ضحاک ابن قیس، اهل دین و قرآن نیستند، من آنها را بهتر از شما می‌شناسم، از کودکی آنها را دیده‌ام در بزرگی نیز با آنها بوده‌ام، بدترین کودکان بوده‌اند و بدترین مردان؛ وای بر شما! اینان که قرآن را بالا برده‌اند، نمی‌دانند در آن چیست و آن را به خدعه و نفاق و مکر بالا برده‌اند». ^۶ معاویه با استفاده نمادین از قرآن، در سپاه عراق تفرقه انداخت.^۷ تاثیر تبلیغات معاویه و تحریک احساسات دینی مسلمانان ناآگاه تا آنجا بود که برخی از اهل عراق درصدد دستگیری علی (ع) برآمدند. اشعث بن قیس (م ۴۰ ق) کندی گفت: «به خدا سوگند باید پیشنهاد ایشان را بپذیری، یا تو را به آنان تسلیم می‌کنیم». ^۸ وی در نامه به اهل بصره، مردم را برای مخالفت و نبرد با امام علی (ع) تهییج می‌نمود.^۹

۱. نمادهای قرآن و حدیث را می‌توان ازجمله نمادهای دارای دو بعد کلامی (خواندن) و غیرکلامی (مکتوب) برشمرد.

۲. استوار، *بوردیو و جامعه‌شناسی نمادها*، ۱۳۹۳، ص ۸.

۳. طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۵۶۲-۲۵۶۳.

۴. یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۸۹-۹۰.

۵. یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۹۰.

۶. طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۵۶۲-۲۵۶۳.

۷. نصرین مزاحم، *پیکار صفین*، ۱۳۷۰، ص ۶۵۸.

۸. یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۹۰.

۹. ابن قتیبه دینوری، *امامت و سیاست*، ۱۳۸۰، ص ۱۰۹.

۳-۲-۲. القاب و شعارهای نمادین

استفاده نمادین از القاب، راهی جهت آماده‌سازی اذهان برای پذیرش قدرت است. به‌کارگیری واژه‌هایی که در بردارنده مفاهیم اعتقادی و ارزشی است، برای توصیف یک فرد در قالب لقب می‌تواند به عنوان ابزار قدرتمند تبلیغاتی مورد استفاده قرار گیرد؛ چراکه لقب نمادی از هویتی فردی است و نقش مهمی در هویت‌بخشی افراد دارد. هویت در ایجاد برقراری روابط فرد با دیگران و مشارکت اجتماعی عاملی تاثیرگذار است. از این منظر لقب به عنوان نمادی از تعلق طبقاتی و هویت فردی از یک طرف، برجستگی است که دیگران آن را به فرد نسبت می‌دهند و به شکل انتسابی از پدر به فرزند می‌رسد و از طرف دیگر، لقب نمادی برای تعلق طبقاتی و جایگاه اجتماعی فرد است. هر لقب برای اسم اصلی نوعی صفت به‌شمار می‌رود و گاه جانشین اسم اصلی می‌شود.^۱ لقب‌ها وسیله‌ای برای تفاخر تکاثر افراد بودند. در دوران خلفای راشدین، لقب‌بخشی چندان اعتبار اهمیت نداشت و معمولاً از کنیه و نسب به جای لقب استفاده می‌شد.^۲ اما به دلیل اهمیت و جایگاه القاب در میان اعراب و نیاز امویان به مشروعیت‌سازی دینی برای خود، معاویه بر همسری خواهرش ام‌حبیبه^۳ (م ۴۴ق) با پیامبر (ص) تکیه کرده و خود را با عنوان خال (دایی) المومنین در میان مسلمانان معرفی می‌نمود. لقبی که نمادی از پیوند مشترک با پیامبر (ص) داشت. این لقب در برابر نسبت امام علی (ع) به عنوان پسرعم و داماد پیامبر (ص) مطرح شد، تا معاویه نزد مردم قداست و اعتباری معنوی فراهم کند. خاصه که ام‌حبیبه در زمان معاویه وفات یافت.^۴ معاویه همچنین خود را با عنوان «کاتب وحی» به مردم شام معرفی می‌کرد. ابن طباطبا در این خصوص می‌نویسد: «معاویه اسلام اختیار کرد و در شمار کسانی که نزد پیغمبر (ص) وحی را می‌نوشتند، به نوشتن وحی پرداخت». حال آنکه او تنها چند نامه به روسای قبایل نوشت.^۵ ابن تیمیه (م ۷۲۸ق) با تاکید بر اینکه «گروهی برای معاویه فضایی تراشیده و آن‌ها را به نقل از پیامبر (ص) روایت کرده‌اند که همه آن‌ها کذب و دروغ است»،^۶ می‌نویسد: «در فضیلت معاویه احادیث فراوان و کتاب‌های مستقل نوشته شده که اهل دانش حدیث، هیچ‌یک از آن‌ها را صحیح نمی‌دانند. سیوطی (م ۹۱۱ق) نیز به نقل از یکی از اصحاب

۱. راشد محصل، بررسی ساختاری و تاریخی القاب، ۱۳۸۶، ص ۲.

۲. همان، ص ۶.

۳. نامش رمله، پدرش ابوسفیان بن حرب بن امیه و مادرش صفیه دختر ابوالعاص بن امیه است که عمه عثمان بن عفان بوده و به نام ام حبیبه معروف بود (واقفی، الطبقات الکبری، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۹۸).

۴. مسعودی، التنبیه والاشراف، ۱۳۶۵، ص ۲۸۰.

۵. ابن طباطبا، تاریخ فخری، ۱۳۶۰، ص ۱۴۰.

۶. طقوش، دولت امویان، ۱۳۹۲، ص ۱۱.

۷. ابن تیمیه، منهاج السنه النبویه، فی نقض کلام الشیعه و القدریه، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۴۰۰.

علمای مورد وثوق خویش نقل می‌کند که: «در فضیلت معاویه هیچ حدیث صحیحی وجود ندارد».^۱ اقدامات بنی‌امیه (۱۳۲-۴۱) در انتساب خود به پیامبر (ص) آنچنان بود که پس از پیروزی بنی‌عباس، گروهی از متمکنان و سران شام را پیش ابوالعباس سفاح (۱۳۶-۱۳۲ق) فرستاد و آنها در حضور ابوالعباس سفاح قسم خوردند که پیش از آنکه بنی‌عباس به خلافت برسند، برای پیغمبر (ص)، خویشاوندان و خاندانی جز بنی‌امیه نمی‌شناخته‌اند.^۲ استفاده از القاب و عناوین دینی که نمادی از فضل و ایمان و موجب تقویت پایه‌های مشروعیت دینی خلفای اموی می‌شد، در تمام دوران بنی‌امیه تداوم یافت. آنان با القابی چون خلیفه الله، امام المسلمین، الخلیفه المبارک و... خود را معرفی می‌نمودند.^۳ این القاب نمادین برای امویان مشروعیت، کسب حمایت مسلمین و ایجاد انسجام میان آنها در مقابل رقیبان و مخالفین بوجود می‌آورد.

بسیاری از القانات با تکرار واژه‌ها انجام می‌پذیرد. طرح عبارات شعاری که قابلیت رواج و تکرار در میان مخاطبان را دارد، می‌تواند باور عمومی را در راستای اهداف و معانی پنهان شعار شکل دهد. معاویه با توسل به تبلیغات و با ترسیم چهره بی‌گناه و مظلوم از خلیفه مقتول، کوشید تا مظلومیت عثمان را به باور عمومی تبدیل سازد. وی صفات مثبت عثمان را برجسته می‌نمود و در خطابه و نامه‌هایش همواره تصویری از مظلومیت خلیفه القاء می‌کرد. مردی که با لب تشنه و قرآن به دست، به قتل رسیده بود: «تا آنگاه که بر او شوریدند، به او ظلم کردند و خونش را ریختند. عثمان مردی مسلمان بود؛ در حالیکه احرام بسته و روزه داشت، او را با لب تشنه کشتند، او خون کسی را نریخته بود و کسی از آنها را نکشته بود، آنها به خاطر انتقام به خانه او وارد نشدند، عثمان نه کسی را با شمشیر کشته بود و نه کسی را تازیانه زده بود، تا به خاطر آن خون او را بریزند».^۴ او با وصف مظلومیت عثمان احساس پشیمانی را به مردم القاء می‌نمود و مردم را به حمایت از خویش و مقابله با امام علی (ع) تشویق می‌کرد. تاکید معاویه بر مظلومیت عثمان و قتل وی در حالی که بی‌پناه و بی‌یاور بود، نوعی حالت روانی، و اندوه همراه با احساس گناهکاری را در جامعه مسلمانان ایجاد می‌نمود و مردمان را دچار پریشانی و آشوب فکری کرد؛ تا آنجا که مردمی که از نزدیک شاهد ماجرای قتل عثمان بودند و چه بسا خود در آن دست داشته و امام علی (ع) را با فشار به خلافت برگزیدند، در دام تبلیغات معاویه افتادند که قصاص قاتلین او را بنا بر آیه شریفه: «و من قتل مظلوماً فقد جعلنا لولیه سلطاناً فلا یسرف فی القتل نه کان منصوراً» (بنی‌اسرائیل، ۳۳) برخوردار می‌دانست.^۵

۱. سیوطی، *الالی المصنوعه فی الاحادیث الموضوعه*، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۸۸.

۲. مسعودی، *مروج الذهب ومعادن الجواهر*، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳۷.

۳. جعفریان، *تاریخ تحول دولت و خلافت از برآمدن اسلام تا برافتادن سفیانیان*، ۱۳۸۰، ص ۲۳۵-۲۳۶.

۴. ثقفی کوفی، *الغارات*، ۱۳۷۳، ص ۲۰۷-۲۰۸.

۵. طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۵۸۸؛ نصرین مزاحم، *پیکار صفین*، ۱۳۷۰، ص ۵۲-۵۳.

معاویه به مردم اعلام می‌کرد که: «ای مسلمانان! شما را به طلب خون او (عثمان) فرامی‌خوانیم و به جنگ قاتلینش دعوت می‌کنیم که همانا ما و شما بر سبیل هدایت هستیم».^۱ اینچنین معاویه، عثمان را مقتولی مظلوم و خود را ولی خون او قلمداد کرده و مردم را به خون‌خواهی عثمان دعوت می‌کرد.^۲

۳-۲-۳. سخن پیامبر(ص) و احادیث

معاویه و همراهانش سعی کردند با کمک احادیث جعلی، از عثمان چهره‌ای مقدس بسازند.^۳ از کعب بن مره سلمی (۵۷ ق) نقل شده: «من شاهد چیزی از پیامبر خدا(ص) بوده‌ام، در نيمروزی بسیار گرم ما با پیامبر خدا(ص) بودیم که فرمودند: بی‌گمان فتنه‌ای پدید خواهد آمد»، (همان دم) مردی پوشیده‌روی بگذشت و پیامبر(ص) گفت: این پوشیده‌روی بدان روز بر راه هدایت باشد»، (کعب افزود و) گفت: من برخاستم و شانه‌های آن عابر را گرفتم و رویش را گشودم، او عثمان بود، رویش را به جانب پیامبر خدا(ص) کردم و گفتم که ای رسول‌الله این؟ گفت: «آری».^۴ و عثمان کسی است که پیامبر اکرم(ص) با زدن دست راست بر دست چپ، با او بیعت کرد.^۵ معاویه در خطبه‌ای بعد از بازگشت از عراق و بیعت امام حسن(ع) (م ۴۱ ق)، در شام گفت: ای مردم، رسول خدا(ص) فرمود: تو بزودی بعد از من به خلافت خواهی رسید».^۶ گفتار و سخنان پیامبر(ص) ابزار کشش مسلمانان بود که تاثیر فراوانی بر آنان داشت. حدیث به گفتار پیامبر(ص) اطلاق می‌گردد که در میان مسلمانان از اهمیت و احترام برخوردار است؛ بویژه هنگامی که مسلمانان در صدد فهم معانی قرآن برآمدند، به درک معانی گفته‌های پیامبر(ص) احتیاج یافتند، تا با فهم کلام نبوی، معانی قرآن را بهتر دریابند.^۷ حدیث قالبی است که طی آن بخش مهمی از پیام وارده الهی از زبان پیامبر(ص) و با بیان او به مردم انتقال می‌یابد و اینگونه از اعتباری هم‌پایه «آیات» الهی برخوردار می‌گردد. پس، برای حل مسایل مختلف به مانند رجوع به قرآن، به احادیث نبوی نیز استناد می‌شد، امری که خود عاملی برای تحریف و جعل احادیث و کلام نبوی برای تاثیرگذاری بر رفتار و افکار مسلمین بود. سباعتی اختلاف بین امام علی(ع) و معاویه را سبب چنددستگی مسلمانان دانسته و می‌گوید: این چنددستگی صبغه دینی به خود گرفت و در نتیجه هر دسته سعی در تأیید موضع خویش با قرآن و احادیث نمودند. اولین موضوعی که وضاعین سمت آن رفتند، وضع جعل احادیث دربار

۱. ثقفی کوفی، الغارات، ۱۳۷۳، ص ۲۰۹.

۲. همان، ص ۹۶-۹۷.

۳. طقوش، دولت امویان، ۱۳۹۲، ص ۲۹.

۴. نصرین مزاحم، پیکار صفین، ۱۳۷۰، ص ۱۱۸.

۵. واقدی، الطبقات الکبری، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۹۶؛ ابن خلدون، العبر، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۴۳۱.

۶. ابوریثه، اضاء علی السنه المحمديه، بی‌تا، ص ۱۲۹.

۷. زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ۱۳۹۳، ص ۴۶۶-۴۶۸؛ اسلامی‌فرد، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام، ۱۳۹۰، ص ۱۰۸.

فضائل افراد بود. گروه‌گروه شدن مسلمانان در عهد امام علی (ع) و اختلاف وی با معاویه در دوران بنی‌امیه، وضع و جعل حدیث را شدت بخشید.^۱ در جامعه اسلامی، پس از قتل عثمان بسیاری داوطلب خلافت شدند و هر دسته به طرفداری از گروهی، دلایلی را ارائه و آن را با احادیث محکم نموده و در صورت نیاز حدیث جعل می‌کردند. در نتیجه، جعل حدیث متداول گردید.^۲ از امویان احادیث مختلفی در فضیلت معاویه و شام از قول پیامبر (ص) نقل و منتشر می‌شد. معاویه از ابوبکر، عمر، عثمان و خواهرش ام‌حبیبه (ام‌المومنین) حدیث نقل می‌کرد و گروهی از صحابه و تابعین نیز از او حدیث نقل کرده‌اند.^۳ اگر جز این حالت بود، امویان از فرد راوی حدیث بازخواست می‌کردند. نقل است: «معاویه به کسی از یارانش که از پیامبر خدا (ص) شنیده بود که به عمار بن یاسر می‌فرماید: آن گروه ستم‌پیشه تورا می‌کشند را بخواست و گفت: اهل شام را بر من شوراندی، آیا هر سخنی که از پیامبر خدا (ص) شنیده‌ای بازگو می‌کنی».^۴ امویان در راستای اهداف خود به جعل و ترویج احادیث ساختگی می‌پرداختند و بسیاری از محدثان و عالمان مطرح اهل حدیث مانند سمره بن جندب و ابوهریره دو صحابی پیامبر (ص) با آل‌امیه همراهی کردند.^۵ استفاده از نمادهای یاد شده، موجب شد تا عثمان به عنوان خلیفه‌ای مظلوم در سرزمین‌های اسلامی شناخته شود. واکنش مردم بر حسب دوری و نزدیکی به مدینه که محل وقوع قتل عثمان و کیفیت اخباری که به گوششان می‌رسید، متفاوت بود. مردم شام نسبت به این امر به شدت هیجان‌زده شده و با اعتماد به تحلیل معاویه، آماده خون‌خواهی از خلیفه مقتول شدند و با معاویه پیمان بستند^۶ و سوگند خوردند که پیش زنان نروند و آب برای غسل به تن نزنند، تا قاتلان عثمان را با هرکه به حمایت آنها برخیزند، بکشند یا جان بر سر این کار نهند.^۷

۳-۳. مکان‌های نمادین: شام نماد سرزمین مقدس

مکان‌ها از ارزش و اعتبار یکسانی نزد مردم برخوردار نیستند؛ برخی از مکان‌ها قابلیت تبدیل شدن به نماد دارند که با عنوان سرزمین مقدس بازشناخته می‌شوند که: «به دلیل کارکرد دینی مشخص و نه به خاطر دربرداشتن کیفیات فیزیکی و یا زیبایی‌شناختی ویژه، مقدس شده است. بسیاری از مکان‌های مقدس حتی مکان‌هایی که در حیات دینی یک جامعه نقش محوری دارند، برای کسی که خارج از آن سنت

۱. سباعی، السنة و مکانت‌ها فی التشریح الاسلامی، ۱۴۰۲ق، ص ۷۱.

۲. زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ۱۳۹۳، ص ۴۶۹.

۳. طقوش، دولت امویان، ۱۳۹۲، ص ۱۱.

۴. نصر بن مزاحم، پیکار صفین، ۱۳۷۰، ص ۴۷۲-۴۷۳.

۵. ابن قتیبه دینوری، امامت و سیاست، ۱۳۸۰، ص ۳۱۳-۳۱۷.

۶. دینوری، اخبار الطوال، ۱۳۷۱، ۱۹۸-۱۹۹؛ مقدسی، آفرینش و تاریخ، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۸۸۰.

۷. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۲۵۰۱.

است، حامل هیچ‌گونه احساس مهمی نیست.^۱ اهالی شام مانند مدینه و عراق حضور پیامبر (ص) و صحابه را از نزدیک درک نموده و سرزمینی مقدس به‌شمار نمی‌رفت. بنی‌امیه برای قدرتمند کردن شام در برابر عراق و حتی مدینه کوشیدند تا به شام و اهالی آن قداست بخشند. از این رو روایات متعددی را در میان مردم رواج دادند. ابوهریره روایت می‌کند: خلافت در مدینه و پادشاهی در شام خواهد بود». معاویه در میان مردم چنین روایتی را نقل می‌کرد: «رسول الله (ص) به من (معاویه) گفت، چون پس از من به خلافت رسیدی، سرزمین مقدس (شام) را مرکز خلافت خود قرار بده». ^۲ همچنین روایت کرده‌اند: «بزودی شام بر روی شما گشوده خواهد شد. پس، اگر خواستید در آنجا منزل اختیار کنید، شهری انتخاب کنید که نامش دمشق است - پایتخت امویان -؛ چه اینکه آن شهر مرکز ارتش اسلام در رفع فتنه‌ها است و خرگاه آن در سرزمینی است که به آن غوطه می‌گویند (دشت سرسبز و خرمی که در حومه دمشق قرار دارد). پس، سرزمین مقدس را برای پایگاه حکومت خود انتخاب کن؛ چون ابدال ^۳ در آن سرزمین هستند». ^۴ برای تکمیل قداست شام این گفته را از قول ابوهریره به پیامبر اکرم (ص) نسبت دادند: «چهار شهر از شهرهای بهشت هستند: مکه، مدینه، بیت‌المقدس و دمشق». زهری از پیامبر خدا (ص) نقل می‌کند: «یعنی بار سفر بسته نمی‌شود، مگر به سه جا، مسجدالحرام و مسجد من و مسجد بیت‌المقدس». ^۵ به این ترتیب به منظور آشنایی زدایی و پاک کردن تاریخ دوران پیامبر (ص)، طرح مکانی ضروری به نظر می‌رسید. از این رو شام به عنوان نمادی از شهر اسلامی جدید و دارالمومنین نام برده شد و در جهت تقدس آن با جعل احادیث، روایات و داستان، تبلیغات گسترده‌ای را انجام دادند. ابوریه در ذیل این سخن که اهل شام شمشیری از شمشیرهای خدایند که خداوند به وسیله آنان از گردن کشان و عاصیان انتقام می‌گیرد، می‌گوید: شاید مراد از عاصیان و گردن‌کشان در اینجا کسانی باشند که سر تسلیم در مقابل معاویه فرود نیاورده‌اند و از غیر او پیروی کرده‌اند. مردی با کعب الاحبار برخورد کرد و پس از سلام، برای او دعا کرد. کعب پرسید که اهل کجاست؟ پاسخ داد: اهل شام. کعب گفت: شاید تو از گروهی هستی که هفتاد هزار از آنها بدون حسابرسی وارد بهشت می‌شوند. آن مرد گفت: این گروه کیانند، گفت: مردم دمشق! ^۶ امویان بنا بر ضرورت با ارائه احادیث جعلی، بعد از معاویه نیز باز هم به تقویت شام پرداختند.

۱. الیاده، تصاویر و نمادها، ۱۳۷۵، ص ۲۱.

۲. نصر بن مزاحم، بیکار صفین، ۱۳۷۰، ص ۵۲؛ عسگری، سیاست تبلیغاتی معاویه در مقابل حضرت علی (ع) و تاثیر آن در بی‌ثمر ماندن کوشش‌های اصلی آن حضرت، ۱۳۷۳، ص ۹۷، ۲۱۴.

۳. ابدال جمع بدل به معنای شریف و کریم است و به گروهی از اولیاء که جهان به وجود ایشان پایدار است، اطلاق می‌شود.

۴. ابن جوزی، الموضوعات من الاحادیث المرفوعات، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۳۲.

۵. ابوریه، اضاء علی السنه المحمديه، بی تا، ص ۱۲۹؛ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۲۰۵.

۶. ابوریه، اضاء علی السنه المحمديه، بی تا، ص ۱۲۹.

آنچنان که عبدالملک بنا به مصلحت خود مردم شام را از حج بازداشت و در پاسخ به اعتراض مردم که می‌گفتند: «ما را از حج خانه حرام خدا که بر ما واجب است خدایی، بازمی‌داری؟ (عبدالملک) به آنان گفت: «برای شما به جای مسجدالحرام است و این سنگی که برحسب روایت رسول خدا(ص) چون خواست به آسمان بالا رود، پای خویش بر آن نهاده، برای شما به جای کعبه است. پس، بر آن صخره قبه‌ای بنا نهاد و پرده‌های دیبا بر آن آویخت و خدمتگزارانی بر آن گماشت و مردم را گرفت تا چنانکه پیرامون کعبه طواف کنند و در دوران بنی‌امیه این رسم برقرار بود».^۱ به این ترتیب شام و اهالی آن از جایگاهی متمایز از سایر شهرها برخوردار شدند و این شهر نمادی از سرزمین مقدس و شهر ایمانی شد که امویان پایه‌های مشروعیت خویش را بر آن نهادند.

۴. نتیجه‌گیری

معاویه با رسیدن خبر قتل عثمان و بیعت مردم با امام علی(ع) و آگاهی از فرمان عزلش توسط امام(ع)، از بیعت سرباز زد و در مسیر مخالفت با ایشان قرار گرفت. وی کوشید تا با استفاده از ابزارهای تبلیغاتی، مهم‌ترین چالش پیش‌روی خود و خاندانش که همان فقدان مشروعیت دینی بود را از میان برداشته و قدرت خویش را استقرار بخشد. از این‌رو به نمادهای تبلیغاتی در راستای تاثیر بر افکار و تغییر رفتار مخاطب جهت کسب مشروعیت، پایداری حاکمیت و پیروزی در عرصه رقابت با هاشمیان تمسک جست. معاویه با استفاده از نمادهای تاریخی و اعتقادی که یادآور دوران پیامبر(ص) و رخدادهای گذشته مسلمانان بود، موفق شد تا توجه بخشی از جامعه، به ویژه مردم شام را به سوی خویش جلب نماید و به عنوان خون‌خواه عثمان و جانشین وی مردم را در اطراف خویش گرد آورد و اوضاع را به نفع خویش تغییر دهند. نمادها مهم‌ترین ابزارهای تبلیغاتی معاویه در رقابت میان وی و امام علی(ع) بود. نمادها در قالب‌های تصویری-دیداری، گفتاری-شنیداری و مکانی بر مردم عرضه می‌شدند. قرآن، پیراهن و ریش عثمان به همراه انگشت بریده همسر وی که به خون آغشته بودند، همچنین لوازم پیامبر(ص) یعنی «برد» و «عصا» نمادهای تصویری بودند که نمایش آن مخاطبان را تحت تاثیر قرار می‌داد. پرچم و لواء، نمادی دیگر بود که معاویه طرفداران را در زیر آن گرد آورد و موجب وحدت آنان می‌شد. معاویه همچنین از نمادهای گفتاری و کلامی که تکرار آن در قالب شعار در میان مردم رواج می‌یافت و کنش مردم را به همراه می‌آورد، بهره فراوان برد. معاویه و خلفای بنی‌امیه در کسب مشروعیت خلافت خویش شعارهایی مانند مظلومیت عثمان و خونخواهی از قاتلان وی، همچنین القاب نمادین چون خال المومنین- خلیفه المسلمین که القاء‌کننده مفاهیم دینی و ارزشی بودند نیز استفاده کردند. نماد مکانی یا سرزمینی از دیگر نمادهایی بود که با القاء شام به عنوان نمادی از شهر مقدس و ایمانی، جهت مشروعیت‌بخشی به مرکزیت

۱. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۲۰۴-۲۰۵.

حکومت بنی‌امیه مورد بهره‌برداری قرار گرفت. امویان به کمک نمادهای تبلیغاتی و با تغییر نگرش، باورها و ذهنیت‌سازی برای مشروعیت‌سازی خویش، نیروی لازم جهت مقابله با مخالفان به ویژه علویان را جذب کردند و ضمن ایجاد همبستگی و انسجام در جبهه خود، در میان مخالفین تفرقه انداختند. اینچنین به اهداف سیاسی و حاکمیت بر جامعه اسلامی دست یافته و با تحکیم مشروعیت خویش، خلافت را موروثی کردند.

منابع

- آقابخشی، علی؛ افشاری‌راد، مینو (۱۳۷۶). فرهنگ علوم سیاسی. تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران، ج ۳، چاپ سوم.
- آریان‌پور، منوچهر و همکاران (۱۳۸۵). فرهنگ انگلیسی به فارسی. تهران: جهان رایانه، ج ۲، چاپ ششم.
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن (۱۳۷۱). تاریخ کامل «الکامل فی التاریخ». ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: موسسه مطبوعاتی علمی، ج ۲، ۸، ۱۰.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۴۰۸ق). منهاج السنه النبویه فی نقض کلام الشیعه و القدریه. تحقیق محمد رشاد سالم. جامعه الإمام محمد بن سعود الإسلامیه، ج ۴.
- ابن جوزی (۱۴۱۸ق). الموضوعات من الاحادیث المرفوعات. ریاض: مکتبه اضواء السلف، ج ۲.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۳). العبر (تاریخ عمومی). مترجم عبدالمحمد آیتی. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ج ۱.
- ابن‌اعثم کوفی، ابو محمد احمد (۱۳۷۲). الفتوح. ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی؛ تحقیق غلامرضا طباطبائی مجد. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- ابن‌العبری (۱۳۷۷). مختصر تاریخ الدول. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن‌سعد، محمد (۱۹۶۰م). طبقات الکبری. بیروت: دار الصادر، ج ۱.
- ابن‌طباطبا، محمد بن علی (۱۳۶۰). تاریخ فخری. ترجمه محمد وحید گلپایگانی. تهران: بنگاه ترجمه نشر کتاب، چاپ دوم.
- ابن‌قتیبه دینوری، ابو محمد عبدالله (۱۳۸۰). امامت و سیاست. ترجمه سید ناصر طباطبایی. تهران: انتشارات ققنوس.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن‌الحسین (۱۳۶۸). الاغانی. ترجمه محمد مشایخ فریدونی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۸.
- ابوری، محمود (بی‌تا). اضواء علی السنه المحمديه. بیروت: دارالکتب الاسلامی.
- استوار، مجید (۱۳۹۳). بوردیو و جامعه‌شناسی نمادها. علوم سیاسی، ۱۰(۲۶)، ص ۷-۲۵.
- اسلامی فرد، زهرا (۱۳۹۰). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام. قم: دانشگاه معارف اسلامی.
- اشرفی، حسین (۱۳۹۶). فرایند مقبولیت و مشروعیت دینی دولت اموی و عباسی (دوره اول). قم: دارالتفسیر.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۷۳). فتوح البلدان. ترجمه محمد توکل. تهران: نشر نقره.
- تحمیلی، مرتضی (۱۳۹۱). روش‌های جنگ تبلیغاتی معاویه علیه امیرالمومنین (ع). ژرفا، شماره ۴.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۰). تاریخ تحول دولت و خلافت از برآمدن اسلام تا برافتادن سفیانیان. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ سوم.
- چندلر، دانیل (۱۴۰۱). مبانی نشانه‌شناسی. مهدی پارسا. تهران: سوره مهر، چاپ سوم.
- حسینی دشتی، سید مصطفی (۱۳۷۹). معارف و معاریف. تهران: موسسه فرهنگی آرایه، ج ۳.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۷۰). اخبار الطوال. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی، چاپ چهارم.
- راشد محصل، محمدرضا (۱۳۸۶). بررسی ساختاری و تاریخی القاب. پژوهش‌های ادب عرفانی (گوه‌گویا)،

شماره ۳، ص ۱-۲۱.

- ریترز، جورج (۱۳۸۶). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر علمی، چاپ دوازدهم.
- زیدان، جرجی (۱۳۹۳). تاریخ تمدن اسلام. ترجمه علی جواهر کلام. تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ پانزدهم.
- سباعی، مصطفی (۱۴۰۲ق). السنة ومکانتها فی التشریح الاسلامی. بیروت: دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم.
- سجودی، فرزانه (۱۳۷۸). نشانه‌شناسی کاربردی. تهران: علم.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۱۷ق). الالی المصنوعه فی الاحادیث الموضوعه. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۱.
- شعاری‌نژاد، علی اکبر (۱۳۷۵). فرهنگ علوم رفتاری. تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم.
- طاهری، صدرالدین (۱۳۹۶). نشانه‌شناسی کهن الگوها در هنر ایران باستان و سرزمین‌های همجوار. تهران: شوراآفرین.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). تاریخ الطبری (تاریخ الامم والملوک). مترجم ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر، ج ۶-۷.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷). تاریخ الامم والملوک. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دارالثرات، ج ۵.
- طقوش، محمد سهیل (۱۳۹۲). دولت امویان. مترجم حجت‌الله جودکی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ هفتم.
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۹۰). بنیادهای علم سیاست. تهران: نشر نی.
- عسگری، علیرضا (۱۳۷۳). سیاست تبلیغاتی معاویه در مقابل حضرت علی (ع) و تاثیر آن در بی‌ثمر ماندن کوشش‌های اصلی آن حضرت. تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- فرهمندپور، فهیمه (۱۳۷۸). تحلیل نیم‌قرن سیاست‌های تبلیغی امویان در شام. تهران: امیرکبیر.
- فولادی، محمد؛ حسن‌پور، مریم (۱۳۹۴). نقش نماد و نمادگرایی در زندگی بشر؛ تحلیل جامعه‌شناختی. معرفت فرهنگی اجتماعی، ۶(۲۴)، ص ۱۲۳-۱۵۲.
- فیروزی، داود (۱۳۹۶). قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه). تهران: نشر نی، چاپ شانزدهم.
- قلی‌زاده، فرض‌اله (۱۳۷۶). کلیات روانشناسی. تبریز: انتشارات احرار، ج ۲.
- کوفی، ابواسحاق ابراهیم‌بن‌محمد (۱۳۷۳). الغارات. ترجمه عزیزالله عطاردی. تهران: انتشارات عطارد.
- کونن، پروس (۱۳۷۸). مبانی جامعه‌شناسی. ترجمه و اقتباس غلام‌عباس توسلی و رضا فاضل. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ دهم.
- لوشر، ماکس (۱۳۶۷). روانشناسی رنگ‌ها. ترجمه و یدایبی دزاده. تهران: انتشارات درس، چاپ دوازدهم.
- متولی، عبدالله (۱۳۸۹). اهمیت و جایگاه تبلیغات در منازعات عصر صفوی. تاریخ اسلام و ایران، ۲۰(۹)، ص ۱۴۱.
- مجهول المؤلف (۱۹۷۱م). اخبار الدولة العباسیه. تصحیح عبدالعزیز الدوری و عبدالجبار المطلبی. بیروت: دار صادر.
- محسنیان‌راد، مهدی (۱۳۸۵). ارتباط‌شناسی. تهران: سروش، چاپ هفتم.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن‌الحسین (۱۳۶۵). التنبیه والاشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن‌الحسین (۱۳۷۴). مروج الذهب و معادن الجواهر. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم، ج ۲.
- مقدسی، ابونصر بن‌مطهر بن‌طاهر (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ (البدء والتاریخ). ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگه، ج ۲.

- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التماسیم فی معرفه الاقالیم*. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران، ج ۱.
- موریس، برابان (۱۳۸۳). *مطالعات مردم‌شناختی دین*. ترجمه سید حسن شرف‌الدین و محمد فولادی. قم: زلال کوثر.
- نصر بن مزاحم منقری، ابوالفضل (۱۳۷۰). *پیکار صفین*. ترجمه پرویز اتابکی. تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ دوم.
- واقدی، محمد بن سعد کاتب (۱۳۷۴). *الطبقات الکبری*. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه، ج ۲، ۸.
- وینست، اندرو (۱۳۷۱). *نظریه‌های دولت*. ترجمه حسین بشریه. تهران: نشر نی.
- هالستی، کی. جی. (۱۳۷۲). *تبلیغات و نقش آن در سیاست خارجی، تبلیغات و جنگ روانی*. ترجمه حسین حسینی. تهران: پژوهشکده علوم دفاعی.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۵). *تصاویر و نمادها*. ترجمه کاظم مهاجری. تهران: بانگاه نشر و ترجمه کتاب پارسه.
- یاسابورو، کووایاما (۱۳۷۱). *علایم تجاری و نمادها*. ترجمه مقصود نامدار. تهران: فرهنگان.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب (۱۳۷۰). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۲، چاپ ششم.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۷۷). *انسان و سمبل‌هایش*. ترجمه محمود سلطانیه. تهران: جامی.

Vaverka, M. (2009). *Propaganda (The power of the mass media)*.